

Радивој РАДИЋ
Филозофски факултет
Београд

О ВЕРНИЦИМА И ПРЕВЕРНИЦИМА (Две цртице из XIV века)

Апстракт: У раду су дате кратке просопографске белешке о двоје обичних људи у Византији XIV века. Реч је о једној именованом непознатој Скиткињи, односно Куманки, о којој пише византијски историчар Нићифор Григора, и извесном Антонију, који се помиње у документу цариградске патријаршије из фебруара 1374. године.

Key words: believer, prosopography, Byzantium, forbeliever, Scythian woman, faith, Antony, 14th century, Nikephoros Gregoras, Patriarchate

У српском језику је веома позната и распрострањена реч *верник*. Ако погледамо одговарајуће речнике, уз њу ћемо видети следећа објашњења: онај који исповеда неку религију, који припада некој верској заједници; онај који је одан некоме или нечему, присталица, приврженик.¹ На исти начин позната је и реч *неверник*, која има супротно значење, која је, дакле, антоним у односу на реч *верник*. Отуда уз реч *неверник* стоје објашњења: онај који се отуђио од вере, отпадник од вере; онај који није религиозан, који не верује у бога, атеиста; онај који је неверан, онај који је изневерио, издао, издајница, издајник, вероломник итд.²

¹ Српска академија наука и уметности, *Речник српскохрватског књижевног и народног језика*, књ. II, богољуб – Вражогрнци, Београд 1962, 531 (у даљем тексту: *Речник САНУ*); Матица Српска – Матица Хрватска, *Речник српскохрватског књижевног језика*, књ. 1, А-Е, Нови Сад – Загреб 1967 (репринт: Нови Сад 1982), 355 (у даљем тексту: *Речник МС*)

² *Речник МС*, књ. 3, К-О (косјерић – огранути), Нови Сад – Загреб 1969 (репринт: Нови Сад 1982), 670; *Речник САНУ*, књ. XV, накласати - недотруо, Београд 1989, 710-711.

Међутим, у српском језику постоји и реч *преверник*, која је на својеврстан начин негација речи *верник*. Уз њу се налази сажето објашњење – онај који провери. При том, уз глагол *проверити* у речницима, између осталог, можемо да прочитамо: променити веру, прећи у другу веру, прекршити веру, изневерити.³ Истина, утисак је да је реч *преверник* готово изишла из говорног језика, да је некако, рекли бисмо чак и неправедно и без јаснијег разлога, потиснута туђицама *конвертит* или *рenegат*, да је, дакле, наставила да живи углавном у речницима и у вокабулару људи који негују помало архаично изражавање.

Када се говори о људима и њиховој привржености религији, средњи век је био „доба вере“ у најплеменитијем значењу тог израза. За веру се ратовало, живело се у најстрожој усамљеничкој повучености, подношене су велике жртве. У овом прилогу биће реч о две особе, једној жени и једном мушкарцу, који су живели у XIV столећу. Прва од њих, дакле, жена, била је непоколебљиви верник, а друга, мушкарац, у неколико је наврата променила веру.

Племенита „Скиткиња”

Животи обичних људи понекад могу да наликују на најузбудљивији роман и у стању су да надмаше машту даровитих писаца који заплићу и расплићу судбине својих књижевних јунака. Једну такву животну причу, препуну преокрета и ломова, срећемо на страницама *Ромејске историје* Нићифора Григоре, византијског историчара XIV века.⁴ Очигледно да је судбина једне жене, која није ни била византијског порекла, оставила толико снажан утисак на знаменитог византијског полихистора да је решио да је укључи у свој историјски спис.

³ *Речник МС*, књ. 4, О-П (ограшје – претња), Нови Сад 1971 (репринт: Нови Сад 1982), 883.

⁴ О њему в. Н. Hunger, *Die hochsprachliche profane Literatur der Byzantiner*, I, München 1978, 453-465; *Византијски извори за историју народа Југославије*, VI, Београд 1986, 145-153 (С. Ћирковић); *The Oxford Dictionary of Byzantium*, ed. A. P. Kazhdan, II, Oxford - New York 1991, 874-875 (А.-М. Talbot).

Пошто је испричао о комети, односно звезди репатици у облику мача, која се појавила 26. јуна 1337. године, Нићифор Григора доноси дирљиву причу о једној Скиткињи. Он не наводи њено име већ само каже да је имала пребивалиште с оне стране Истра.⁵ Будући да је Истар антички назив за Дунав, то значи да је живела у области смештеној на левој обали ове велике реке, односно на простору данашње Румуније. На самом почетку је неопходно разрешити шта појам Скити значи у делу Нићифора Григоре. Уопште, византијски писци су под овим архаичним етнонимом, у зависности од епохе и аутора, подразумевали различите народе, превасходно оне који су долазили из Азије, дакле Хуне, Аваре, Бугаре, Хазаре, Турке, Угре, Печенеге, Кумане, Татаре.⁶ У Григориној историји Скити су Кумани или Татари. С обзиром на место обитавања, са великом сигурношћу можемо рећи да је поменута „Скиткиња“ била, заправо, куманског порекла.⁷

Кумани су народ турског порекла, који је средином XI столећа дошао из Азије и у степама источне Европе почео полако да смењују етнички сродне Печенеге.⁸ Крајем XI века пљачкали су визан-

⁵ Nicephori Gregorae Byzantina Historia, ed. L. Schopen - I. Bekker, I, Bonnae 1829, 542, 23-24. (у даљем тексту: Greg. I)

⁶ Gy. Moravcsik, *Byzantinoturcica*, II. Sprachreste der Türkvölker in den byzantinischen Quellen, München 1958², 167-168.

⁷ С. Иванов, *Византијско мисионерство. Можно ли сделать из «варварина» христианина*, Москва 2003, 277.

⁸ D. A. Rasovskij, *Les Comans et Byzance*, Известия на Българския Археологически Институт 9 (1935) 346-354; Д. А. Расовский, *Половцы*, *Seminarium Kondakovianum* 7 (1935) 245-262; 8 (1936) 161-162; 9 (1937) 71-85; 10 (1938) 155-178; 11 (1940) 95-128; G. Ostrogorsky, *Pour l'histoire de la féodalité byzantine*, Bruxelles 1954, 48-53, 62; С. Плетнева, *Печенеги, торки и половцы в южнорусских степях*, Материалы и исследования по археологии СССР, No. 62, Moskva 1958; P. Diaconu, *Les Coumans au Bas-Danube aux XIe et XIIIe siècles*, Bucuresti 1978; O. Pritsak, *The Polovcsians and Rus'*, *Archivum Euroasiae Medii Aevi* 2 (1982) 321-380; P. B. Golden, *Cumanica I. The Qipčaq in Georgia*, *Archivum Euroasiae Medii Aevi* 4 (1984) 45-87; A. Savvides, *Οι Κόμανοι (Κοῦμανοί) και το Βυζάντιο*, *Byzantina* 13-2 (1985) 937-955; *The Oxford Dictionary of Byzantium*, I (New York – Oxford 1991), 563-

тијске земље, али су у бици код Лебуниона 1091. године помогли цару Алексију I Комнину (1081-1118) да нанесе тежак пораз Печенезима.⁹ Њихови напади на Византијско царство наставили су се до 1160. године, када престају да буду озбиљна опасност. Део Кумана је дошао у Византију, примио хришћанство, добио поседе и служио у царској војсци.¹⁰

Нићифор Григора наглашава да „Скиткиња“ није имала ни мужа, ни деце.¹¹ Једног дана, пред вратима свога дома она је видела заробљенике који су били доведени из Тракије. Радило се о Византинцима који су били ухваћени приликом куманских провала у ромејске области. „Скиткиња“ је купила једног од заробљеника и узела га себи за мужа. Нићифор Григора такође истиче да је ова жена одавно желела да се пресели Ромејима, то јест у Византијско царство, и да прими свето крштење.¹² Познато је да је у ранијим раздобљима, али и у XIV веку, долазило до христјанизације Кумана. Подсетимо се само чињенице да је отац чувеног византијског војсковође Сиргијана био куманског порекла, док му је мајка била аристократкиња из рода Палеолога, последње ромејске царске династије.¹³

Да би била сасвим сигурна у новосклопљену везу са византијским заробљеником, „Скиткиња“ је под заклетвом обавезала свог

564 (O. Pritsak); *Lexikon des Mittelalters*, V, Stuttgart 1999, 1568-1569 (H. Göckenjan)

⁹ Г. Острогорски, *Историја Византије*, Београд 1959 (репринт: 1998), 339 (у даљем тексту: Острогорски, *Историја*).

¹⁰ Г. Острогорски, *Пронија. Прилог историји феудализма у Византији и у јужнословенским земљама*, Београд 1951, 32-35, 41 (=Сабрана дела, књ. I, *О византијском феудализму*, Београд 1969, 166-169, 177); Г. Острогорски, *Још једном о пронијарима Куманима*, Зборник Владимира Мошина, Београд 1977, 63-74; M. Bartusis, *The Late Byzantine Army. Arms and Society, 1204-1453*, Philadelphia 1992, 26 et passim.

¹¹ Greg. I, 542 24 – 543 1. Уп. С. Я. Гаген, *Брак с пленным: юридический аспект (Рассказ Никифора Григоры о «скифянке»)*, Античная древность и средние века 36 (2005) /Материалы XII международных научных Сюзюмовских чтений (Севастополь, 6-10. сентбря 2004. г.)/, 250-251 (у даљем тексту: Гаген, *Брак с пленным*)

¹² Greg. I, 543, 2-3. Уп. Гаген, *Брак с пленным*, 251.

¹³ Острогорски, *Историја*, 466.

мужа да не сме да напусти заједнички живот с њом чак ни онда када би се преселили негде другде. Међутим, у очекивању прикладног времена за пресељење прошла је читава година. За то време „Скиткиња“ је родила једно дете, а друго је било на путу. Деца су, како каже Нићифор Григора, повећала њену љубав према мужу.¹⁴ Оставимо по страни, бар за тренутак, чињеницу да је мужа стекла под већом неуобичајеним околностима.

Онда је уследио несвакидашњи заплет. Наиме, догодило се да се следеће године појавила прва супруга бившег заробљеника. И она је доведена као плен, после новог куманског упада у византијске земље. Према Григориним речима, сусрет двоје доскорашњих супружника – у далеким и туђинским прекодунавским областима – био је дирљив и није прошао без суза.¹⁵ Нова ситуација је уплашила „Скиткињу“ јер је предосетила да се њена срећа може ненадано савим помутити. На помолу је био замршен љубавни троугао.

„Скиткиња“ не само да се није расрдила на свога мужа него није ни постала љубоморна у односу на његову прву жену. Ужурбано је размишљала шта јој је чинити у прилично заплетеној ситуацији. И нашла је помало парадоксално решење: да би на неки начин ипак остала господар ситуације, решила је да откупи своју супарницу. Рачунала је да ће јој ова помагати у домаћинству и да ће истовремено и самој Византинки бити лакше у мужевљевој близини.¹⁶ У ствари, то је био не само племенит гест „Скиткиње“ него и за њу најцелисходнији начин да обоје некадашњих супружника увек држи на оку.

Затим је дошло до новог заплета. Улучивши прву повољну прилику, „Скиткиња“ је примила свето крштење и дошла у Цариград.¹⁷ На тај је начин она је и одржала своју реч о привржености хришћанској религији, истовремено показујући да се вера носи у души и да се не стиче пореклом. Међутим, долазак у туђу земљу донео је и нове неприлике за дошљакињу.

¹⁴ Greg. I, 543, 3-9. Уп. Гаген, *Брак с пленним*, 251-252.

¹⁵ Greg. I, 543, 10-13. Уп. Гаген, *Брак с пленним*, 252.

¹⁶ Greg. I, 543, 13-16. Уп. Гаген, *Брак с пленним*, 252.

¹⁷ Greg. I, 543, 16-18. Уп. Гаген, *Брак с пленним*, 252.

Изнова се обревши у својој отаџбини, прва жена је проценила да је куцнуо час да потражи своја изгубљена права. Она је отишла код васељенског патријарха, дакле обратила се највишој црквеној инстанци, и уз вапаје и сузе пожалила ромејском архипастиру.¹⁸ Премда Нићифор Григора на наводи првосвештениково име, по свој прилици се радило о цариградском патријарху Јовану XIV Калекасу (1334-1347).¹⁹

Византинка се жалила на увреде које јој је нанела „Скиткиња“ будући да јој је, по њеним речима, силом преотела супруга. Да би стекао праву слику о занимљивом сукобу, разборити црквени великодостојник је желео да чује и другу страну. Када се појавила новопечена хришћанка и подробно испричала своју причу о томе како се све одиграло, створена је до тешко решива ситуација. Наиме, није се нашао нико ко би „Скиткињи“ могао да припише некакву кривицу.²⁰ Правно гледано, дошљакиња из прекодунавских области била је заправо господарица некадашњег византијског брачног пара. Непобитна је истина да их је својим новцем спасла од дивљих звери, како бележи Нићифор Григора.²¹

Они који су били надлежни да разреше овај спор нашли су се пред веома тешким и осетљивим задатком. Према византијском законодавству, како прописују „Дигесте“, законски зборник из VI века, брак именом непознатног Византинца са „Скиткињом“ није могао бити признат као законит јер његов први брак није био разврнут. Премда ова одредба није касније ушла у „Василике“, законски зборник IX столећа, она постоји у канонима такозваног Пето-Шестоог или Трулског сабора одржаног у цариграду 691/692. године. Отежавајућа околност за „Скиткињу“ била је и у томе што је она веома добро знала за постојање прве жене свога супруга.²²

¹⁸ Greg. I, 543, 18-20.

¹⁹ О Јовану XIV Калекасу в. *Prosopographisches Lexikon der Palaiologenzeit*, 5. Faszikel, Wien 1981, № 10288, р. 26-27 (са навођењем извора и релевантне литературе) /у даљем тексту: *PLP* /.

²⁰ Greg. I, 543, 20-23.

²¹ Ibid. 543, 23-24. Уп. Гаген, *Брак с пленным*, 252.

²² Гаген, *Брак с пленным*, 253 са навођењем изворних података.

Цариградски патријарх и његови сарадници су се нашли у веома осетљивој ситуацији. Међутим, на најбољи начин им је помогла сама „Скиткиња“. Она је пристала да се повуче и омогући некадашњим супружницима да наставе заједнички живот. Изјавила је да своје мужу дарује слободу имајући у виду да су живели заједно и да је с њим добила децу. Намеравала је да на исти начин поступи са својом супарницом, али ју је материјална оскудица приморала на другачију одлуку. Будући да јој је новац био потребан како би издржавала себе и двоје деце – не треба сметнути с ума да се она ипак налазила сама у туђој земљи – затражила је да јој прва жена надокнади истоветну новчану суму коју је она раније платила да би је откупила као заробљеника куманских одреда.²³

Премда је била свесна да тим кораком ступа у нимало извесну будућност, поуздавала се у милосрдност Бога који ће се, искрено је била уверена, на најбољи начин старати о њеној деци и њој. Њена одлука, надахнута племенитошћу, човекољубљем и, наравно, побожношћу, оставила је дубок утисак на цариградског патријарха и остале који су били упућени у овај необичан спор. Сви су високо оценили овај алтруистички и необичан гест, дивили су се великодушности дошљакиње и изрицали јој највеће похвале.²⁴ Јер, не заборавимо, премда је потицала из једног варварског турског племена, којем Христово име није представљало ништа, она је осим поменуте племенитости исказала и ретко пожртвовану припадност управо хришћанској религији.

Али, ни овде није био крај неочекиваним обртима у животу племените „Скиткиње“. После релативно кратког времена њене су врлине биле награђене неочекиваним и, овога пута, коначним расплетом. Шта се десило? Како је већ речено, сагласно постигнутом договору – подржаном од стране цариградског патријарха – прва жена некада заробљеног Византинца требало је да „Скиткињи“ исплати откуп. Будући да није имала неопходну суму, она се из Цариграда запутила у Тракију, где је раније живела. Рачунала је да ће тамо, уз помоћ рођака и земљака, сакупити потребан новац. Међутим, поново није имала среће. У старом завичају се затекла управо у вре-

²³ Greg. I, 543, 24 – 544, 8. Уп. Гаген, *Брак с пленним*, 253-254.

²⁴ Greg. I, 544, 8-10.

ме новог напада Скита и опет је била заробљена. Варварски одреди су је одвели незнано куд.²⁵

На другој страни, њен муж се вратио својој другој жени, честитој „Скиткињи“, која је на својеврстан начин била награђена за своју доброту и племенитост.²⁶ Не можемо да се отнемо утиску да је крај ове Григорине приповести заиста налик на завршетак неке бајке, у којој на крају увек победи добро.

Муслиман-католик Антоније

Сасвим другачији од племените, именоване Скиткиње, био је извесни Антоније. Реч је о византијском поданику који је живео у другој половини XIV столећа. Он нимало није био постојан у својој вери и мењао ју је у неколико наврата, а о њему сазнајемо из једне исправе састављене у цариградској патријаршији. Документ потиче из фебруара 1374. године,²⁷ из времена када је на столици васељенског патријарха у византијској престоници седео учени духовник Филотеј Кокин (1353-1354, 1364-1376).²⁸

Реч је о једном релативно кратком акту састављеном на грчком језику, о својеврсној клетви или исповести муслимана-католика Антонија. Он се, после лутања странпутицама различитих монотеистичких религија, вратио у окриље православља.

„Грешни“ Антоније, у сажетој исповеди, која је срочена у првом лицу једнине, најпре наводи како је пожелео да из муслиманске пређе у хришћанску веру. Ипак, он није дошао у Велику божју цркву и није се окренуо њеним исправним догмама, него се запутио у латинску цркву и тамо је провео прилично дуго времена. За то време упознао је њихова учења и заблуде, пре свега погрешно учење о происхођењу Светог духа. Као што је добро познато, хришћански

²⁵ Ibid. 544, 10-16.

²⁶ Ibid. 544, 16-18.

²⁷ В. Гюзелев, *Извори за средновековната историја на Бугарија (VII-XV в.) в австриските рџкописни сбирки и архиви*, Първи том (Бугарски, други славјански и византијски извори), Софија 1994, № 57, с. 201 (у даљем тексту: Гюзелев, *Извори*).

²⁸ О њему в. *PLP*, 5, № 11917 (са навођењем извора и релевантне литературе).

Исток, то јест православци, сматра да Свети дух проистиче само из Бога оца, али не и Бога сина, односно Исуса Христа.²⁹ Међутим, хришћански Запад, то јест римокатолици, сматра да Свети дух проистиче како из Бога оца, тако и из Бога сина, Исуса Христа. И данас је то једна од највећих разлика између два дела, од 1054. године располућене, хришћанске васељене.

Спознавши заблуде латинске цркве, покајник Антоније је пожелео да састави писмену исповед пред пресветим господином, васељенским патријархом, и пред црквеним синодом, па је пред њима изговорио *Символ вере*. Он је изјавио да подржава и исповеда оно што чини Света Христова црква, а анатемише и одбацује све латинске обичаје. Уз то, додао је да прихвата и верује у све у шта верује и у истину саборна и апостолска Велика божија црква.³⁰ У наставку следи датум, фебруар 1374. године, а у потпису изведеном на грчком језику стоји „некадашњи муслиман Антоније“.³¹

Из овог документа се види да је речени Антоније првобитно из православне вере прешао у ислам, а нешто касније прихватио римокатоличко исповедање. И, напослетку, круг је затворен – византијски преверник и блудни син вратио се православљу. Очигледно је да је Антонију било потребно да тек после неколико узастопних конверзија схвати где му је место и где заправо духовно припада. Да ли је посреди било искрено кајање или се, можда, радило о некаквој његовој прагматичној рачуници, никада нећемо моћи да поуздано сазнамо.

Модерни истраживачи који су коментарисали овај документ склони су да верују како је случај византијског поданика Антонија, који је у релативно кратком времену неколико пута променио веру, заправо пример оновремене религијске дезоријентације.³² Било је то карактеристично понашање појединих делова балканских народа у периоду надирања Османлија на Балканско полуострво током друге половине XIV столећа.

²⁹ *Енциклопедија православља*, књ. 3 (П - Ш), Београд 2002, 1953-1954, 1990 (Г. Д. Мацаревић).

³⁰ Гюзелев, *Извори*, 201.

³¹ Исто.

³² Исто. 280.

Radivoj Radić

ON BELIEVERS AND FORBELIEVERS (Two 14th Century Notes)

Summary

The paper presents two brief prosopographic notes on two ordinary people in the 14th century Byzantium, and their relation to faith. First, there is a Scythian woman, or Kuman, whose name we do not know, whose life resembles an adventure novel, and who is referred to by the Byzantine historian Nikephoros Gregoras. Although coming from a Turkic tribe, she wholeheartedly embraced Christianity, and came to Byzantium through very unusual circumstances. Quite different from her was a certain Antony, mentioned in a February 1374 Constantinople Patriarchate document. He was not very firm in his faith, changing it on several occasions. Antony was first an Orthodox Christian, then a Muslim, and later converted to Catholicism. Finally, as the circle was closed, he returned to Orthodox Christianity.